

Կրման (6 - 3 =) 3	
Յազկերտ Ա. 21	
Վասմ 21	
Գումար 45	

Բ. — Հայոց դպրութեան սկիզբէն 35

տարի կը հաշուենք այսպէս.

Յազկերտ Ա. (21 - 7 =) 14	
Վասմ 21	
Գումար 35	

Այս կերպով հարկ չի մնար բնագրական այն միւս սրբագրութիւններուն կամ փոփոխումներուն, զորս կատարած են Նորայր Բիւզանդացի (Կորիւն Վարդապետ, Տփղիս, 1900, էջ 387) և Հ. Ներսէս Ակիւնեան (Կորիւն, Վիեննա, 1952, էջ 65), առանց արգարացուցիչ հիմեր ունենալու: Ասով կրնայ փարատիլ նաև կասկածը Մ. Արեղ-եանի, զոր յայտնած էր Կորիւնի բնագրին օւթերորդս և 435-ը թիւերուն ճշգրիտ մասին (Վարք Մաշտոցի, Երևան, 1941, էջ 124):

8. — Այս տուեալներու հիման վրայ եթէ ուզենք գիտնալ թէ մեր թուականի ո՞ր տարին տեղի ունեցած հայերէն գրերու գիւտը և հայկական դպրութեան սկիզբը, պարտաւոր ենք նախ ձեռք բերել Յազկերտ Երկրորդի գահակալութեան առաջին տարին:

Արդի գիտուններու և քանասէրներու համաձայն, Յազկերտ Բ. թագաւորի առաջին տարին կը համապատասխանէ քրիստոնէական թուականի 438 Օգոստոս 4 — 439 Օգոստոսին: Այս տարեթիւը ճշգրիտ կը համաձայնի Կորիւնի և ուրիշ հայ հնագոյն պատմիչներու ժամանակագրութեան հետ: Ուրիշ հանելով 439էն 35 տարի, կ'ուենանք (439 - 35 =) 404 իբրև ճշգրիտ թուական հայերէն գրերու գիւտին և մեր գրականութեան սկզբնաւորման:

ՆՈՐՈՍԻ ԵՊՍ.

ՄԵՍՐՈՊ-ՄԱՇՏՈՑ

(Համառօտ ակնարկ կեանքի եւ գործի մասին)

Հայ գիրի գտիչը այն բացատրիկ դէմքերէն է, որ ունեցած է իր առանձին կենսագիրը, բայց այնքան խառնակ, անսրույ և աւելի քարոզչական քան առարկայական ռեզի, որ չենք կրնար ըսել թէ Մեսրոպ Մաշտոց ունի իր կենսագրութիւնը: Վարք Մաշտոցի երկը հիացական արտայայտութիւնն է աշակերտի մը՝ իր ուսուցչին հանդէպ, քան պատմութեան համար խմբագրուած յոտակ տեղեկութիւններու աղբիւր մը: Իսկ զայն չըջապատող պատմաբաններու անդեկութիւնները, ինչպէս Փարպեցին և Խորենացին, փոխանակ աւորույցացնելու և լուսարանելու ինչ որ մօթ է և ստուերային Կորիւնի մօտ, ընդհանառակ, կը հակասեն գիրար և յաճախ, կարեւորագոյն հարցերու մասին, բոլորովին կը շփոթեն ընթերցողը:

Իսկ եթէ կարծուի թէ վերջին դարու մեր բանասիրութիւնը, հակած սկզբնաղբիւրներու հակասական տեղեկութիւններուն վրայ, յաջողած է, գիտական այս կամ այն մեթոտով, զանազանել խաւարը լոյսին, վերջէն աւելցուածը՝ սկզբնական աղբիւրէն և մաքրել ու յստակել Մաշտոցի անձին և գործի մասին մեր ժառանգած սակաւթիւ գրտելիքները, այս ապաւորութեան ալ ճակատագրը յուսախաբութիւնն է:

Իրաւ է որ, ինչպէս անցեալի մէջ ամէն պատմագիր, Հ. Սլիշանէն սկսեալ ալ ամէն քառասէր և գիտնական, հայ թէ օտար, որ քահալած է մեր դպրութեամբ, փորձած է քիչ մը աւելի վեր հանել առեղծուածներու և հարցականներու քօղը Մեսրոպի երեսէն:

Սակայն այսօր, երբ ուսումնասիրող մը փորձէ ընդհանուր ակնարկի մը մէջ համադրել սկզբնաղբիւրները, յարակից տեղեկութիւնները և ասոնց մասին կուտակուած գրականութիւնը վստահելի կարծուած մի քանի ընդհանուր իրողութիւններին ալ կը սկսին խախտիլ իր մտքին մէջ և կը մնայ շփոթած:

Հետեւաբար, երբ անհերքելի իրականութիւններ չկան, անհրաժեշտ կ'ըլլայ ընել

ընտրութիւն մը, հաւանական վարկածն էր, որուն մէջէն ընտրելով աւելի՛ հաւանականը, իսկ հեղինակաւոր կարծիքներէն՝ մեր դատումով լաւագոյն՝ Հ. Աճառեանի կարծիքը, առանց անկրօնական անշուշտ անոր օգտագործած և ներկայացուցած գանազան տարբերակները:

Մագում եւ Իսախանուկուքիմ

Իշխանազուն, Եկարճագատ, թագաւորական հարճի թու, Լուսաւորչի շտապի՞ղ թէ պարզ ու ուսմիկ գիւղացիի գտնէի, Այս բոլորն ալ ըստածին Տարօնի Հայեկաց գիւղի Վարդան անուն մարդու գտակի մասին, որովհետեւ և ոչ մէկը առաջին կենսագիրքերէն (Կորիւն, Փարպեցի և Խորհնացի) ճշգրտած են թէ ո՞վ էր Վարդան, հայրը Մաշտոցի:

Անշուշտ որ կողմնակի նկատումներ օտար չեն՝ երևակայածին վարկածներէն, գորհետաւայ դարերու պատմաբաններէն մինչև այսօրուան բանասէրները հիւսեցին Վարդանի անձին շուրջ՝ Աստուծոյ մանկէն եկեղեցաօէրները ուզեցին կապել զայն Լուսաւորչի սերունդին, անոր մէջ շարունակուած գտնելու համար նախախնամութեան միջամտութիւնը մեր եկեղեցական պատմութեան մէջ, իսկ մեր նոր բանասէրներէն ուրիշ, այլ կերպ ծայրայնաութեամբ մը, ուզեցին գտնել անոր մէջ գիւղացիի պարզ գաւակ մը, ժողովուրդի ծոցէն ծնած, զայնացնելու համար ընկերվարական իրենց համոզումները:

Հետեւելով Աճառեանի աւելի՛ հաւանական կը թուի որ Մաշտոց գաւակն եղած ըլլայ ընտանիքի մը, որ ի վիճակի ըլլար տալու անոր ժամանակի լաւագոյն կրթութիւնը, կրթութիւն մը, որ բարձրացնել կարենար Մաշտոցը՝ մինչև Արքունի Դիւան: Վարդան եղած պէտք է ըլլայ առնուազն ազատ մը և առ առաւելն Տարօնի իշխող Մամիկոնեաններէն՝ իշխանաւոր մը:

Ջաւաղը, Մեսրոպ թէ Մաշտոց, ծնած է 364ին: Կորիւն կը կոչէ զայն Մաշտոց: Մեսրոպ անուն յիշատակութիւնը կուգայ Խորհնացիէն: Աճառեանի ղեկավարութեան ընթացքին կը նախադասէ Մաշտոց անունունը, իսկ Ն. Աղոնց, յօդուածի մը

մէջ, որուն անդրադասեալս առիթը պիտի ունենանք, գտած է նաեւ յանական ձեւը Մաշտոցի՝ Μαστούριος արտագրումով:

Ն. Աղոնցի(²) առաջարկած քացատրութիւնը Մաշտոց անունին, առիթ մըն է փակագիր մը բանալու տարտիզ մեր գիրի գոյնին անուն շուրջ:

Կորիւն և Փարպեցի ունին Մաշթոց ուղղագրութիւնը, Խորհնացին՝ Մեսրոպ, իսկ հետագայ հեղինակները և ժողովրդային աւանդութիւնը՝ Մեսրոպ:

Մեր պատմաբաններու և հեղինակաւոր բանասէրներուն մեծամասնութիւնը նախապատուութիւնը կուտան Մաշթոց ձեւին, նկատելով զայն իբրև նախատիպը և գործածական անունը Ս. Մեսրոպի:

Յայն հեղինակներուն յիշատակած անունն ալ նոյնը կը թելադրէ - μαστίτζ և μαστιγγ(³)՝ Վերև յիշուած μαστούριος արտագրումն ալ հաւանաբար եղած է μαστούριος, ինչպէս կը թելադրէ Աղոնց:

Իսկ Գիրք Թղթոցի յիշատակած օժտոցի Պրոկաս Սպիտակոպոսի գրութեան մէջ՝ կը գտնենք Մամիոց ձեւը, Ն. Աղոնց վերջին այդ ձեւը կը նկատէ մանկէն հինը, հիմնւելով մեր գրիբրու հնչական զարգացումի ծանօթ միտումներուն վրայ: Զնդէպի Ժ և Ժն զէպի Ծ, իսկ Դն զէպի Թ, Ծի աղղեցութեամբ: Այնպէս որ Մամիոց-ի նախնական հնչումը կրնայ ըլլալ Մագոց, որոնց մասնիկը եթէ նկատենք փաղաքական յանգում, ինչպէս Տիրոց և Բարոց անուններու պարագային, կը գտնենք հիմնական Մագո-ւակ անունը:

Թէ լեզուագիտական նորամիտ այս աճւարարութիւնները կը բաւեն համոզելու մեզ թէ երեք ոսկեգարեան պատմաբաններ և կողմնակի հին վկայութիւններ ինչո՞ւ ենթարկած են իրենց լատագրոված ուսուցչին անունը նման խեղաթիւրումներու և չեն պահած հին անունը և անուն ձեւը, և կամ ի՞նչ համարձակութեամբ արտագրող գրիչներ խանգարած են հին և սկզբնական ձեւը, այս բոլորը կը տանին մեզ այն եզ-

(²) «Համդէս Ամստհայ», 1925, Թիւ 5-6, էջ 194, Ն. Աղոնց, «Անծանօթ էջեր Մաշթոցի» և նրա ազգերանքի կեանքից ճշտաւ օտար աղբիւրներէ:

րակացութեան թէ ստիպուած ենք պահել երկու անուններ՝ Մաթոց և Միսրոպ: Նախընտրութիւնը տալով Մաթոց ձեռին, որքան առանձն որ վճարական փաստ մը չէ՝ եկած կտրել հանդիպել՝ և ենթադրութիւններու առջին քայլերու աշխարհէն հանել մեկ զէպի անհրաժեշտ փոփոխութիւն մը շտապելով վճարել:

Ուսումնական տարիներու ընթացքին: Մասնաւոր զէպ. յատուկ է որ չի՝ կրնար աշակերտած ըլլալ Միսրոպ Ներսէսի, ինչպէս կ'որոշուի ազգած ևն Մայրապետութեան և Կարապետ Մանուկեան, իրենց հետեւորդներով: Պատճառը թուականի հարց է: Միսրոպ Ներսէս պէտք է հասած ըլլար մօտ 75 տարեքին, երբ ծնւա Մաշտոց, ինչ որ բացարձակապէս անհասանելի էր ինչէ վերջինս զարկածը:

Թէ Մաշտոց իր գաստիարակութիւնը ստացած պէտք է ըլլար Տարսիս մեծ վանքերէ մէկուն մէջ և հասացած իր ժամանակի յանձնակալ և աստիակալ ուսուցիչ, այսքան միայն վիճակուած է մեկի գիտնալ գաստիարակութեան մը մասին, որուն և ոչ մէկ մանրամասնութիւն յարան է մեզի:

Տրուած ըլլալով Յղեսիոյ մօտակոթիւնը և Մաշտոցի հետագայ շատ սերտ կապը աստիակալ մշակութիւնի այդ մեծ կեդրոնին հետ, Անտիոքէ կ'ենթադրէ թէ Մաշտոց, ժամանակի քաղաքական պայմաններէն թեւազոյցուած, նախընտրութիւնը տուած է աստիակալ կրթութեան և իր հիմնական հիմնութիւնը ստացած է ասորերէն լեզուով, որուն վրայ եկած և աւելցած պէտք է ըլլալ յունականը, իր երբեմն և քառակի բարձրագոյն ուսման ծրագրերով, սկսեալ բարձր քերականութիւնէն մինչև աստուածաբանութիւն:

Պոլսական կեանք

Բարձրագոյն ուսման շրջանը որքան տեւէ է ո՞ր տարիքին Մաշտոց անցած է յունական բաժինէն զէպի պարականութիւն, ուր միայն կար հայկական թագաւորութիւն, ի սպաս դնելու համար իր հիմնութիւնը Արշակունի Արքունիքին, այս ալ կը մնայ հարցական մը, Մաշտոցի կեանքի երկարութեան քարածուղը բազմաթիւ հարցականներու շարքին:

Նմանապէս հարց է թէ ի՞նչ էր ճշգրիտ պարզեմի գպիւրս կոչուած պաշտօնը պաշտօնէն ներս: Մասնաւոր սերտութեամբ գպիւրս ուղած են կոչել զայն, որիւհեմ գրական պատ և ուսման պարզ գպիւրս: Ան քանի տարի աւելած է Մաշտոցի պաշտօնավարութիւնը արքունիքէն ներս:

Պէտք է բուականանալ գրականութիւնի թէ ծառայած է առ արքունի գրականէն ներս և ոչ միայն իր գրականութեամբ ալ իր սուրբ. ճանաչելի եղեալ գրիտարական արեւմտեան իւրաց գրականացն . . .

Դիւանական և գրիտարական ծառայութիւնը առանձին ծառայ (տարիներ), որոնց ընթացքին Մաշտոցի բոլոր կենսագրիւնը կը համաձայնին ըսելու թէ առ շարունակեց իր ուսումնասանքը գրագրութեամբ և հմտացաւ իմաստասիրական և կրօնական գրականութեան:

Արքունիքի ճախութեան և իշխանական գեղարուեստի մէջ, Մաշտոց ընթացք չի՝ տար բնաւ իր բնական ճաշակներուն և չի՝ թուլնար: Իր կենսագրիւնը թիւագրած ընդհանուր տպաւորութիւնը ցոյց կու տայ գրիտարական կրթութեամբ ամրացած և ուսումնական հմտութեան մարդ մը, որ սակայն չի՝ յաշտել խառնուել իր միջավայրին և տար կը մնայ իր շրջակայութիւն: Թէ սիրելի՜ եղած է բոլորին, չի՝ նշանակել անշուշտ թէ խառնուած է բոլորին, քանի որ մէկ կողմէն ցոյց կը տուի առ՝ գրիտարականներուն շատ սիրելի, միւս կողմէն ալ՝ Աստուածաշունչ գրքերով և ժամանակի բարձրագոյն գրականութեամբ կշտուած գրականներուն մը, անհաղորդակց առ արեւայի հանդիման:

Ճակատագրական

Դարը, ուր կ'ապրէ Մաշտոց, դարն է մեծ խմորեմներու քրիստոնէական աշխարհէն ներս, մանաւանդ աստուածաբանական յայեցողութեան և դաստիարակական բանաստեղծութեան մտկարարակներ վրայ: Ներքնապէս մինչև հիմերը ցնցուած ընկերութեան մը և ամլացած քաղաքակրթութեան մը վերջալոյսն է, խախտած և քայքայուած՝ Անտարքիս յաղթանակով, Բայց միևնոյն ատեն նոր ծագող քրիստոնէական յաղթական քաղաքակրթութեան սկիզբն է, յարձակողա-

կան զօրաւոր թափով մտանութեան մը, որ իր գրոհը կը շարունակէ նոյն սաստկութեամբ, զազափափարկան բոլոր այն շարժումներուն դէմ, որ կը տեսնուի հետքը հինին — մանաւանդ պարսկական վտանգին, երկաստուածութեան Երվանդէ և Նեոտորական պայքարին, նոր հիմնուած իշխանութիւններու անհանգուստօրութեան, աստուածաբաններու մեծադժուկ քաղաքականութեան և Պատարիարքական մեծ Աթոռներու մրցակցութեան ։

Ընկերային, քաղաքական, մտաւորական և, չափապահանջութիւն չէ՛ ըսիք թէ մարդկային հաւաքական թէ անհատական ամէն շարժում կրօնական մտահոգութեամբ մըն է պայմանաւորուած ։ Վանքերն են հնոցները և վառարանները մտածումն են կրօնքին, վանականութիւնը՝ դիւստորեւ թաղակ, նուաճումն էլ արդէն քաղաքակրթութեան, իսկ մեծաստանները՝ վարժարան, մեծ առաջնորդութիւններու կոչուող հզօր հոգիներուն ։

Երկինքը տարածել էր կրի վրայ, սիրոյ համապարփակ թագաւորութեան մը հաստատումով և երկրային մարմինը քաշկըտեղով բարձրացնել էր կենային կատարելութիւններու և հոգեկան անառիկ զգալիութեան, այն է մեծ երազը,՝ յառնող քրիստոնէական մշակոյթին ։

Ժամանակի հարազատ նկարագրի չըթանակին մէջ միայն հասկնալի և մանաւանդ յստակ ու ճշգրիտ իր տրժէքով գտահատելի կ'ըլլայ Մաշտոցի կեանքին անկրճատարձը, երբ լքելով յանկարծ պաշտօնական կեանքը՝ զգեցաւ վանականի վերադարձն ։

Այս անկրճատարձի մէջ դժուար է տեսնել դարձ մը, ինչպէս է Ս. Պօղոսի դարձը Դամասկոսի ճամբան վրայ և կամ Կոստանդիանոսի դարձը խաչաթիւ նշանին առջև ։ Կեանքի ընթացքն է որ կը փոխուի բայց ոչ անձն ու նկարագրովը ։ Ուստի մէջ աւելի, անյարկը կոչութեան մը բնականացումն է հոգիի մը մէջ՝ ուր իր ժամանակի խոր ձգտումները, գիտութեան տեսլիք և Աստուածաշունչի գիրքերու ուսումը կը հմտացնէ իր արողջ գիտակցութիւնը, մտքի մէջ ձգտելով իրեն ընծայուած ափսոս վայելքի մը դիւրութիւնները ։ Կոչումն մը յաղթանակն է, զօրաւոր կամքի մը նորոգումով, որ կը

վերցնէ հակադրութիւնը մարդու ներքին ձգտումներուն և արտաքին կեանքի պայմաններուն միջև, արտաքին իր կեանքը ընկելով արտայայտութիւնը իր ներքին էութեան ։

Ինչ տարիքի մարդ էր Մաշտոց, քանի՞ տարուան աշխարհական և պաշտօնական կեանքէ հեք տափօքնաց ան ինքզինք վանական կեանքի ներհայեցողական և կրօնական ուսման պատերուն մէջ՝ ոչ մէկ ճշգրիտ թիւ կը գտնենք այս մասին իր կենսագրութեան մօտ ։ Այն իսկ յիշատակութիւն վանքի անունին, որ քաղաքացաւ ան ։

Անհառեան կ'ենթադրէ թէ Դոդիկոս գաւառի լեռներուն մէջ կամ սահմաններէն ոչ շատ հեռու պէտք է ընտրած ըլլայ Մաշտոց, վանք մը, տաննաւանդու համար ։

Մաշտոց վանական կեանքն ալ լքեց, ըստ կորիւնի, և նուիրուեցաւ ճգնաւորական առանձնութեան ։ Փայտատէ աւելի, խմորումն պատրաստութեան, հոգեւոր գինուստութեան չըթան մը, ուր ան ուղեց կուփել իր կամքը, կրթել մարմնական ցանկութիւնները և բարձրանալ ոգեկան գեղեցկութեան աշխարհին, ուր պիտի գտնէր իր ճշմարտութիւնը և իր միութիւնը ։

Երկու տեւած պէտք չէ՛ ըլլայ ճգնաւորական առանձնութեանը ։ Կորիւնի յիշած օրս քաղաքացի աւելի հաւանական կը թուի քան միսնիքուն օման բացատրութիւնը ։

Մաշտոց իր մարմինն և զգայարարներուն վրայ կը զօրածարէ ճգնաւորական կրթանքի այն ձեւերը, որոնք Արեւելքի հեռաւոր անցնալէն եկած, ընդհանրացած և իրենց բացարձակ խտութեան ձեւին հասած էին քրիստոնէական աշխարհէն ներս ։ Կորիւն կը յիշէ, օրինակ, թէ ան փոխընդը արթնուն և ոտքի կ'անցնէր, յաղթաբարձու համար քաշի իր մարմնական պահանջը ։ Կամքի մարակով զգայարարները մշական լուսկեան զատապարտելու սկզբունքը, հաւանաբար իր խտագոյն գործադրութեան ձեւին մէջ, օրէնքը եղած պէտք է ըլլայ ճգնաւոր Մաշտոցի օրերուն ։

Ան հաւանաբար, երբ պատրաստ գտաւ ինքզինք, իջաւ ան իր լեռնէն, իր շուրջ հաւաքեց աշակերտներ և սկսաւ պարունք ևս մարդիկ և կրթել ճգնաւորական կեանքին և կրօնական ուսման զսլոք մարդերուն մէջ ։

ձգնուորը եղաւ վարդապետ:

Քանի՞ աշակերտներ ունեցաւ Մաշտոց, իբրեւ առաջին հետեւորդները իրեն, ո՞ր եղաւ անոնց ուսման վայրը, քանի՞ տարի տեւեց ուսումնական այս շրջանը: Դարձեալ հարցումներ, որոնք գաղափարաւորաւ եւ մեաւու անպատասխան:

Քննողը չուրիւն

Երբ աշակերտներն ալ, իրենց ուսուցչին նման եւ միասին, պատրաստ գտնուեցան, զինուած առաքինութեամբ եւ գիտութեամբ, ի՞նչ իրենց քարայրներէն եւ զըրկանքներէն եւ եղան առաքելներ:

Քննողը պատմաբանները համաձայն են քարոզչութեան առաջին վայրը նշանակելու Գողթն գաւառը, որ կը յամենային տակաւին հեթանոսական հաւատալիքներ եւ օղորտ թիւներ: Հաւանական է որ պարսկական ուղղիցութեան գտացումով մանաւանդ, ապառաժապաղ գտան հեթանոսութեան այն մեացորդները, որոնք Հուստուրջի օրով թաքուն պահուած էին: Կորիւն կ'ըսէ՝ «Կորիւն երեսուց ուղանկն կուպաշտութեան»։ Իսկ Պորենային կը հաստատէ զայն. «Վկեր երեսուց՝ ի բազում տարածեցաւ: Պորենային Գողթն գաւառին կը միացնէ նաեւ Սիւնիքը եւ քարոզչութեան առաջին այս շրջանին կը վերաբերէ ինչ որ տեղի չունեցաւ քարոզչութեան երկրորդ շրջանին, զիրերու զիտէն ետք:

Մաշտոցի աւետարանական ճարչաւորը կը թուի եղած ըլլալ արգիւնաւոր: Ան գոյնից մանաւորաբար օգնութիւնը Գողթնի իշխանին, թաւր երկիւղած եւ սաստաւածաւոր, Շարաթ թնուեով:

Մաշտոցի յաջողութիւնը կը թուի եղած ըլլալ ամբողջական, սգեւեալ զամենեւեան ի հայրենեաց աւանդելոց, եւ ի սատանայական գիւտապաշտ սպասաւորութենէն՝ ի հնազանդութիւն Գրիստոսի մատուցանելու:

Քննողը պատմաբանները համաձայն են վերաբերելու Մաշտոցի բազմութիւն հրաշքներ, Գողթն գաւառին մէջ, իսկ նոր պատմաբաններ, հրաշքի զօրութիւնը ուրախաւոր համար, զայն կը փոխարինեն զէնքի ոյժով եւ կ'ուզեն Աւետարանը ոչ թէ քարոզուած եւ տարածուած տեսնել քրիստոնէական շուշուղ եւ սաստաւածային օգնութեամբ, այլ

պարտադրուած զէնքի ոյժով եւ Շարաթ իշխանի բանակին օգնութեամբ:

Մենք կը սիրենք հետեւի սկզբնաղբիւրներուն եւ տեսնել Մաշտոց ճգնաւորին եւ առաքելային մէջ զսուրբ Աստուծոյ:

Աստուածային պատգամի տարածման սրբազան գործի այս շրջանին կը յիշուի հայ գիր ունենալու առաջին մտածումը, Սուրբի մաքին մէջ, Անտարակոյս որ իր ժողովուրդի հանգէպ իր անհուն սէրը մղիչ ոյժն է Մաշտոցի ամբողջ կենսական, այն վայրկեանէն, երբ զգեցաւ կրօնի վերադառնալ, եւ սակայն յատուկ տիպի սէր մը. հայութեան գաղափարը անոր մաքին մէջ բացարձակ յաջողութեամբ մը չէր, ինչպէս այսօր, ազգայնականութեամբ գաղափարական մարմանքէն շատերուն մէջ: Չորրորդ գաւառ մտածողութեան համար զերազոյն արժէքն ու բարձր էին Աւետարանն ու անոր պատգամը, իսկ ազգաբնակչութեան յաւաքին արտայայտութիւնը՝ Գրիստոսի պատգամին ընծայումը ազգին, ինչպէս պարզ մարդը կ'ուզէ իր անեցած ամենէն թանկագինը ընծայել իր ամենէն մեծ սիրոյն:

Գիրի գաղափարը, Մաշտոցի մաքին մէջ, ծագիկ մըն է որուն արմատը սէրն է իր երկրին եւ ժողովուրդին հանդէպ, սակայն կենսատու արեւը՝ կրօնական հաւատքն է, անտարակոյս: Գրիստոսի գիտելու եւ կրօնաւորի մը եւ Սուրբի մասնագիտութիւն, զերազանցաբար: Այս է պատմական ճշմարտութիւնը:

Մաշտոց զգաց գիր ունենալու անհրաժեշտութիւնը, երբ գտնուեցաւ գառն այն իրականութեան առջեւ թէ կարելի՞ չէ արմատացնել նոր հաւատքը եւ քարոզել Աւետարանը, որոնք օտար լեզու կը խօսին: Անորիցէն զուրաւ գիրք մը չէր կրնար տալ ան ձեռքերուն մէջ ժողովուրդի մը, որ նոր կը դաստիարակուէր կրօնքի մը սկզբունքներով, որոնք շատ Թեոփիլոսի նուրբ էին, դժուարահասկնալի եւ իմացական: Կար նաեւ պաշտամունքի հարցը. ի՞նչպէս կարելի պիտի ըլլար տալ նոր ծէսի մը իր ամբողջ թեալարականութիւնը եւ դաստիարակական ազդողութիւնը, երբ զուրկ ըլլար հարազատութենէ եւ անհասկնալի ճիշտութեան վերածուէր հայու ականջներէն ներս:

(Տաթ.)

ՇԱՀԷ ՎՐԻ. ԱՃԷՄԵԱՆ